

معرفی و بررسی کتاب فتوح البلدان

راضیه مازندرانی*

اشاره

کتاب فتوح البلدان بلاذری در موضوع تاریخ جهان اسلام در قرن های ۷ و ۸ و ۹ نگاشته شده است. بلاذری این کتاب را برحسب بلاد مختلف تنظیم کرده و تاریخ این بلاد را از نخستین زمان توجه مسلمانان به گشودن و تصرف هر یک از آنها آغاز کرده و غالباً تا عصر خویش ادامه داده است بنابراین کتاب او با کتب مورخانی چون ابن اثیر و طبری که به وقایع نگاری سالانه و دوره ای پرداخته اند کاملاً متفاوت است. این مقاله بررسی کتاب فتوح البلدان و معرفی مؤلف آن بلاذری است.

بلاذری

اطلاعاتی که منابع در مورد شخصیت و حیات بلاذری نوشته اند با ابهام و افسانه آمیخته است:

نام بلاذری

همه منابع در این مورد تقریباً اتفاق نظر دارند، نام او احمد پسر یحیی بن جابر بوده است. برخی منابع نام پدر جابر را داوود بیان کرده اند. در مورد کنیه وی وحدت نظر وجود ندارد و ابوالحسن ابو جعفر، ابوبکر، ابوالعباس کنیه های او ذکر شده، اما مشهورترین کنیه ابوالحسن می باشد.^۱

نیای او

ولادت وی را تاریخ‌نگارانی مثل: یاقوت و ابن عساکر در شهر بغداد و در اواخر قرن دوم (۲۷۹ ه.ق) می دانند. برخی وی را عرب معرفی کرده اند، زیرا نیای وی نزد خصیب، عمل

* لیسانس تاریخ، دانشگاه فردوسی مشهد

۱- احمد بن یحیی بلاذری، *فتوح البلدان*، ترجمه آذرتاش آذر نوش، ص ۱۴، احمد بن یحیی بلاذری، فتوح

البلدان، ترجمه محمد توکل ص ۱۱.

اخراج مصر، امر کتابت داشته است و او را تحت تاثیر فرهنگ و تمدن جامعه اسلامی می‌دانند. اما برخی وی را ایرانی الاصل بیان می‌کنند:^۱

ایرانی الاصل بودن او

این بحث را برخی از اندیشمندان غربی مطرح کرده‌اند. سو واژه فرانسوی وی را یک ایرانی الاصل می‌داند و دایره المعارفهای شوروی و آمریکا وی را ایرانی معرفی کرده‌اند. از جمله دکتر صلاح الدین منجد مقدمه‌ای بر یکی از چاپهای فتوح البلدان نوشته او را ایرانی معرفی کرده (هر چند در عین پذیرفتن از نیش و حتی اهانت غیر مستقیم خود داری نکرده بدلیل نداشتن شب عربی).

دلایل

الف: مورخان و زندگی نویسان با هم موافقتند که او از گروه مترجمان آثار فارسی به عربی بوده است. از جمله آثاری وی عهد اردشیرات که در عهد جوانی نوشته و این نشان می‌دهد و از خاندان ایرانی است و در آن رشد کرده است.

ب: بلاذری علاوه بر سایر فضایل، در علم انساب نیز مقامی بلند داشته و نسابه‌ای بزرگ بشمار می‌آمده. وی در کتب خود بارها نسب نژادان بی‌قدر و ارزش را به تفضیل بیان کرده، حال که از نسب خویش از مرز پدر و جد فراتر نرفته است. این نشانگر آن است که نسب او به نامهای ایرانی و فارسی می‌رسیده و این در آن دوران مایه فخری نبوده است.

ج: خاندان بلاذری عهده دار امور دیوانی بوده‌اند.

د: این حقیقت که وی آثار خود را به عربی نوشته مغایرتی با ایرانی بودن ندارد. زیرا افراد دیگری هم بوده‌اند ولی عرب نبوده‌اند^۲ نشده بود بلکه زبان مادری او است. فارسی بوده است.

ه: او به خاندان باذری منسوب به قریه بلاذر دیلم بوده. او عربیزه این ندیم در کتاب الفهرست، یاقوت در معجم الادباء، این عساکر در التاریخ الکبیر،، همگی داستان شربت

۱- ه. آر. گیب و دیگران، تاریخنگاری در اسلام، ترجمه یعقوب آژند، ص ۶۱، احمد بن یحیی بلاذری، فتوح

البلدان، آذرتاش آذرنوش ص ۱۴.

۲- احمد بن یحیی بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه دکتر محمد توکل، ص ۲۱-۱۸.

بلاذر و کم ذهنی بلاذری در کهولت و خوردن بیش از حدودی از آن شربت و سپس جنوب وی را آورده اند.^۱ اما همانطور که یاقوت اشاره می کند این داستان درست به نظر نمی رسد، او می گوید در کتابت جهشیاری نام نیای وی بلاذر ذکر شده نمی دانم کدامیک بلاذر نوشته اند، در کتاب الوزراء ابو عبدالحمید بن داوود بلاذری کاتب خصیب معرفی شده است.^۲

بلاذری سوم: یاقوت علاوه بر بلاذری یک شخص دومی را به نام جابر بن داوود بلاذری که کاتب خصیب مصر بود. دکتر محمد مقدم شخص ثالثی را به نام ابو محمد احمد بن ابراهیم بن هاشم طوسی بلاذری که از حافظان قرآن و علمای حدیث و از فضلالی عصر خود بود معرفی می کند. شرح حال وی در کتاب الانساب سمعانی، اللباب فی تهذیب الانساب ابن اثیر، العبر ذهبی آمده است. در العبر نام وی جزء مردگان سال ۳۳۹ ه. ق آمده و او را یگانه عصر معرفی کرده. سمعانی می نویسد: ابو محمد بلاذری به سال ۳۳۹ ه. در طایران شهادت یافت. این تاریخ ۶۰ سال بعد از مرگ بلاذری است. (۲۱۸)

از آنچه گفته شد شکی نیست که عنوان وی ارتباطی با گیاه بلاذر داشته باشد. ولی وجه تشابه و اشتراک بلاذری اول و دوم و از سوی دیگر بلاذری سوم چیست؟

دکتر محمد توکل می گوید: بلاذر یک اسم جغرافیایی است در دو اثر این آمده است. اول: دایره المعارف قدیم روسیهب تزاری، که بلاذر ناحیه ای در بنگال معرفی شده. دوم: تاریخ الکامل ابن اثیر که در ذیل وقایع سال ۲۰۱ ه. تحت عنوان فتح طبرستان و دیلم می نویسد: (در این سال عبدالدین خردادبه، طبرستان، بلاذر و نیز را که در بلاد دیلمند فتح کرد). پس او و جدش (جابر) از بلاذر دیلم بوده اند.^۳

۱- بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه دکتر محمد توکل، ص ۱۲، بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه آذرتاش آذر نوش

ص ۱۷، ه. آر. گیب، و دیگران، تاریخنگاری در اسلام، ترجمه یعقوب آژند، ص ۶۱.

۲- بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه دکتر محمد توکل، ص ۱۳، بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه آذرتاش آذر نوش،

ص ۱۷.

۳- بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه دکتر محمد توکل، ص ۱۵-۱۴.

مفهوم بلاذر

در کتاب فرهنگ داروها و واژه های دشوار، نوشته آقای دکتر امیری در مورد بلاذر آمده که: (یهودیان افسانه ای ساخته اند که بر حسب آن ابو عمران موسی بن میمون به واسطه نوشتن بلاذر دارای آن همه عقل و هوش شده بود.) با این مقدمه می توان گفت که خاصیت تقویت حافظه و تیز هوشی در اصل ساخته و پرداخته یهودیان بوده و شاید برای تبلیغ داروهای خود بوده است. آنگاه مردم به نام دانشمند و مورخی چون احمد بن یحیی برخورد کرده اند که بعنوان بلاذری را بدنبال نام خود داشته است. بلاذر نام بلدی غیر مشهور بوده و از همین رو اندیشه ها متوجه شربت بلاذر شده و باعث پیدایش این افسانه شده است. از طرفی نویسندگان نزدیک به عصر وی مثل جهشیاری و صولی مطلبی در مورد نوشتن بلاذر نقل نشده است.^۱

مقام بلاذری در دستگاه عباسی

از منابع بر می آید که نوعی دوران کودکی و نوجوانی و بخشی از عهد شباب خود را در زمان خلافت مامون را مدح گفته، و در زمان مرگ مامون (۲۱۸) ۲۰ سال داشته و در زمان او، کتاب عهد اردشیر را به فارسی ترجمه کرده است. در دوران خلافت معتصم و الواثق بالله در گمنامی می زیسته. در باره مقام و منزلت او در نزد متوکل سخن رفته و یکی از ندیمان متوکل بوده است و با او مجالست داشته و یا بزرگان زمان خود به بحث می پرداختند. در زمان مستعین او مقامی والا یافت و اشعاری در مدح او سرود. در زمان او تربیت فرزندش عبدالله را به وی سپرد.^۲

پس از مرگ معتز از دربار کنارگیری می کند و دچار تنگدستی می شود به عبدالله بن یحیی وزیر معتمد پناه می برد. حال او پیوسته از این قرار بود که از دربارها دور افتاده، ناگزیر به دربار وزیران می شتافت. در همین زمان اشعاری در هجو برای انتقام از بزرگان سرود.^۳

۱- بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، ص ۱۸-۱۵.

۲- ه. آر. گیب، و دیگران تاریخنگاری در اسلام، ترجمه یعقوب اژند. ص ۶۱، فتوح البلدان، ترجمه مقدم، ص

۱۲، بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه آذرتاش آذرنوش، ص ۱۵-۱۴، رسول جعفریان، سیره رسول خدا، ص ۳۸.

۳- بلاذری فتوح البلدان، ترجمه آذرتاش آذرنوش، ص ۱۶. (مقدمه)

شیوخ و شاگردان و سفرهای او

یاقوت، ابن عساکر، عسقلانی، ابن ندیم، روایت کرده اند که بلاذری در دمشق و حمص و انطاکیه و عراق از جمع کثیری استماع و اخبار کرده است. طولانی‌ترین فهرست را در این باره یاقوت در معجم الادباء خود آورده است. شمار شیوخی که بلاذری ایشان را استماع کرده و در فتوح البلدان آمده از ۷۰ متجاوز است از جمله: شیعیان بن ابی شیبه، محمد بن سعید کاتب و اقدی عباس بن هشام کلیبی، هشام بن عمار دمشقی محمد بن حاتم سمین، عقان بن مسلم صفار، خلف بن هشام بزاز و ..

بلاذری از متوکل نیز نقل خبر کرده و این نشانه ای است از نزدیکی وی به خلیفه. ضمناً بلاذری جمعی از این بزرگان خارج از عراق یعنی در دمشق و حمص و انطاکیه و .. استماع کرد. و این مستلزم سفرهای طولانی به بلاد شام و اقامت در آن دیار بود. به نظر می‌رسد وی در دوران ۱۴ ساله خلافت اوائق و معتصم مفرهایی که دوران آموزش و تهیه مواد اولیه آثارش بوده انجام داده است.^۱

آثار وی

از آثار وی چهار اثر زیر است: فتوح البلدان، فتوح البلدان بزرگ، انساب الاشراف و عهد اردشیر است. و حجم آن بسیار زیاد بوده مطالب کتاب بر حسب طوایف و

۱- انساب الاشراف: وی یک اثر عظیم در زمینه تاریخ و زندگی نامه خاندانهای مشهور تقسیم شده است.

۲- عهد اردشیر: این کتاب و کتاب فتوح البلدان بزرگ از میان رفته است. نص اصلی عهد اردشیر به طور مستقل وجود ندارد ولی نص آن در کتاب خطی (نسخه) کتاب الغره دیده شده است.^۲

۱- بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه دکتر محمد توکل، ص ۲۶، سید صادق سجادی، هادی عالم زاده، تاریخنگاری در اسلام، ص ۱۱۵.

۲- بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، ص ۲۰-۲۶ (مقدمه)

۳- کتاب البلدان کبیر (این نامی است که ابن ندیم و یاقوت بر آن گذاشته اند و فتوح البلدان صغیر نام نهاده اند) این کتاب جامعتر از فتوح البلدان بوده و به گفته ابن ندیم بلاذری توانسته آن را به پایان رساند تصور عمومی این است که از میان رفته است.^۱

۴- فتوح البلدان: خوشبختانه این کتاب بطور کامل، جز در چند مورد در دست است. این کتاب بر حسب بلاد مختلف تنظیم شده و تاریخ این بلاد را از نخستین زمان توجه مسلمانان به گشودن و تصرف هر یک از آنها آغاز کرده و غالباً تا عصر خویش ادامه داده است. بدین سبب او با تاریخ نویسانی چون طبری و ابن اثیر .. که به وقایع نگاری سالانه و دوره ای پرداخته کاملاً متفاوت است. این کتاب یک مجموعه کامل تاریخ جهان اسلام در قرنهای ۸ و ۷ و قسمتی قرن ۹ م به شمار می رود.^۲

از منابع مورد استفاده بلاذری که اکنون در دسترس نیست عبارتند از: کتب، اسحاق بن بشر واقدی، ابو عبیده معمر بن مثنی و علی بن محمد مدائینی و ابن عبدالحکم.^۳ همچنین فتوح البلدان یک اثر جغرافیایی است. و بسیاری از مولفان مانند یاقوت از آن بهره برده‌اند.^۴

روش کتابت

روش او ادغام و اختصار است. او روایتهای مختلفی را که استماع نموده مورد سنجش و ارزیابی قرار داده و نقاط ضعف و خلاء هر یک را توسط بقیه رفع کرده و بدین شکل آنها را با هم آمیخته و یک کل بدست داده. در مواردی که مساله را به طور کامل می دانسته از ادغام آن خودداری می کرد کل آن را می آورد. اختصار دومین شیوه کار بلاذری است که پاره ای موارد شکل افراطی به خود می گرفته است.^۵

موضوع

۱- بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه دکتر محمد توکل، ص ۳۲.

۲- همان، ص ۳۳، سید صادق سجادی، هادی عالم زاده، تاریخنگاری در اسلام، ص ۱۱۶۳.

۳- همان، ص ۱۱۶.

۴- بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه دکتر محمد توکل، ص ۴۲.

۵- همان، ص ۳۵.

کتاب فتوح با اخبار فتح جزیره العرب شروع می شود. پس از آن به فتوح شام و قبرس و جزیره و ارمنستان و مصر و مغرب و افریقه و اندلس پرداخته و از آنجا به سواد عراق رسیده است. اخبار فتح شهرها و ولایت ایران و سند بخش آخر کتاب را تشکیل می دهد. اشارات وی در این کتاب به نکته هایی که برای تحقیق در تاریخ تمدن و اوضاع اجتماعی و اقتصادی جهان اسلام مهم است مانند تشکیل دواوین یا نقل آنها از فارسی به عربی، ضرب سکه، احکام خراج، عشر از امتیازات فتوح البلدان است.^۱

نقادی و تحریر حقیقت

در فتوح البلدان نمونه های زیادی وجود دارد که بلاذری با نقل خبر و اشعار و نحوه بیان خود، اندیشه نقادانه خویش را نسبت به مسایل مختلف و حتی شخصیت های عمده معتبر تاریخ به خواننده القاء می کند. بدون آنکه نیازی به تصریح باشد مثل بیان شخصیت سعد بن ابی وقاص که زوجیه آن از زبان همسر مثنی بین حادثه و بشر بن ربیعہ خشعی بیان می کند. در مورد فدک نیز از روایات مختلف را بیان کرده و از روش اختصار استفاده نمی کند و به خواننده می فهماند که آنان چگونه با بهانه جویین حق فاطمه (س) را پایمال کردند (هدف وی الاغ حقیقت بوده است) منظور این بود که متوکل وضع ناحقی را اعاده کرده است.

در فصل راجع به قبرس آنجا که حکومت وقت در پی بهانه جویی برای حمله به آن سرزمین بوده، بلاذری آراء فقها را در خصوص جواز صلح و یا حمله نظامی به قبرس به طور مبسوط نقل کرده است. با اندکی موشکافی می توان فهمید که بهانه جویی برای تجاوز و نقص حرمت قراردادهای خلاف اصول حقوقی است.

این کتاب به ذکر وقایع نگاری و بیان احوال بزرگان اکتفا نکرده بلکه از آغاز تا انجام مسایل بسیار دیگری را در زمینه حیات اجتماعی و اقتصادی و اداری جهان اسلام را مورد بحث قرار داده است. یکی از خواص کتاب آن است که کتاب را به چند باب تقسیم کرده و هر باب را به فتح کشوری یا شهری اختصاص داده است. اما تنها به ذکر داستان اکتفا نکرده است بلکه کوشیده حوادثی را که از ابتدای فتح تا زمان خود او در کشوری رخ می داده بیان

کند یعنی تمام کشمکشها و شورشهایی را که در جایی رخ داده است به ترتیب زمان ذکر کرده از این رو می توان اطلاعاتی گرانبها از دوره عباسیان در کتاب وی یافت.^۱

او چند باب کوتاه به کتاب خود افزوده که هر یک در جای خود بیان کننده تمدن در ابتدای اسلام است از آن جمله بابهای امر کاغذ، برگرداندن دوان پارسی به تازی، امر خاتم، امر عطا در زمان عمر، امر نقود و امر خط.

اغلب پس از آوردن چند روایت می گوید: اما فلان روایت صحیحتر است و گاهی روایات مختلفی را که از نظر موضوع اختلافی نداشته باشند جمع کرده و خلاصه آن را به روش خود بیان می کند.

البته بلاذری هنگام خلاصه کردن برخی از روایات از روش تاریخی آنها کاسته در ایجاز و اختصار آنقدر افراط کرده که گاهی فصاحت کلام و بلاغت معنی را از میان برده است. بطوری که اغلب ناچاریم برای فهم موضوعی به کتب دیگر مراجعه کنیم.^۲

او از آثار مورخین سابق واقدی و... با نقل اسامی شان استفاده نموده ولی اسنادهای آنها را جز در جایی که ضروری بود، دور ریخت.^۳

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱- بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه دکتر محمد توکل، ص ۹-۳۶.

۲- بلاذری، فتوح البلدان، ترجمه دکتر آذرناش آذرنوش، ص ۲۲-۲۰.

۳- آر. گیب، و دیگران، تاریخنگاری در اسلام

فهرست منابع و مآخذ

- ۱- بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، آذرتاش آذرنوش، تهران، انتشارات بنیاد و فرهنگ ایران، ۱۳۶۴.
- ۲- بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، دکتر محمد مقدم، تهران، نشر نقره، ۱۳۶۷.
- ۳- جعفریان، رسول، تاریخ سیاسی اسلام (۱) سیره رسول خدا. تهران، ساطزمان چاپ و انتشارات، ۱۳۷۳.
- ۴- سجادی، سید صادق، عالم زاده، هادی، تاریخنگاری در اسلام، تهران: انتشارات (سمت)، ۱۳۶۵.
- ۵- گیب، ه. آ. ر.، و دیگران، تاریخنگاری در اسلام. ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر رنق، ۱۳۶۱، ره.
- ۶- ورهرام، دکتر غلامرضا، منابع تاریخ ایران در دوران اسلام، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۱.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی